

УДК 811.161.2'373

ВІДОБРАЖЕННЯ ТВЕРДОСТІ/М'ЯКОСТІ Р У ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТКАХ XIV – XV ст.

Інна Царалунга

доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри української філології
Хмельницького національного університету
(Хмельницький, Україна)
e-mail: tsaralungainna@ukr.net
ORCID: 0000-0002-7937-8529

Статтю присвячено вивченню явища ствердіння **р'** у староукраїнській писемній мові XIV – XV ст. Мета дослідження – на основі текстів писемних пам'яток з'ясувати особливості відображення твердості / м'якості **р**, обґрунтувати причини такої варіативності, визначити специфіку цього явища в українських діалектах, українській літературній мові.

Джерельна база наукової розвідки – рукописні й друковані пам'ятки офіційно-ділового стилю староукраїнської мови XIV – XV ст. та релігійного стилю церковнослов'янської мови української редакції, які репрезентують північний і південно-західний ареали українського мовного простору.

Українські грамоти XIV – XV ст. містять паралельні написання, пов'язані з виявом **р**: **двораномъ** – **дворани(н)**, **монастыра** – **монастырѧ**, **монастирѸ** – **монастирю**, **непоруино** – **непорюино**, **писарю** – **писару**, **хотара** – **хотарѧ**, **цара** – **царѧ**, та ін. Ареал ствердіння **р'** охоплює Буковину, Галичину, які й на сучасному етапі характеризуються хитаннями в континуації **р'** перед відповідниками *а, *ѣ. У богослужбових текстах, попри перевагу традиційного правопису, зафіксовано написання: **гра(д)уцих**, **затраслосѣ**, **кесарѸ**, **Лазара**, **мора**, **назаранине**, **прямо**, **рибара** та ін. Отже, у писемних пам'ятках виявлено наслідки порушення тогочасної правописної традиції, зумовленого впливом місцевої вимови. Осередок ствердіння **р'** у X – XII ст. – киево-поліська зона; пізніше, приблизно у XV ст., явище втрапи м'якості охопило південно-західні українські терени. У літературній мові приголосний **р'** не було витіснено говірковим впливом.

Ключові слова: староукраїнська мова; писемна пам'ятка; приголосний; ствердіння; говір.

Tsaralunga Inna. Reflection of hardness/softness of p in written notices of 14th – 15th centuries.

This article is dedicated to study of **p'** hardening phenomenon in Old Ukrainian written language of 14th – 15th centuries. The aim of research – to discover the peculiarities of reflection of hardness/softness of **p**, to prove the reasons of such a variation, to define the specificity of this phenomenon in Ukrainian dialects and Ukrainian literary language on grounds of written notices texts.

Source base of scientific intelligence is handwritten and printed notices of Old Ukrainian language official style of 14th – 15th centuries and religious style of the Church Slavonic language of Ukrainian revision, representing North and South-Western halos of the Ukrainian-speaking world.

Ukrainian muniments of 14th – 15th centuries contain parallel spelling, connected to occurrence of **p**: **двораномъ** – **дворани(н)**, **монастыра** – **монастырѧ**, **монастирѸ** – **монастирю**, **непоруино** – **непорюино**, **писарю** – **писару**, **хотара** – **хотарѧ**, **цара** – **царѧ**, etc. The halo of **p** hardening covers Bukovina, Galicia, which on the modern stage marked by swaying in **p'** continuation before *а, *ѣ equivalents. In liturgical texts, despite of the mainly traditional orthography, a

spelling was noted: гра(д)уицих, затраслосє, кесарѣ, Лазара, мора, назаранине, прамо, рибара etc. It follows that in written notices the consequences of irregularity of the language tradition of that time, caused by the influence of local pronunciation. Kyiv-Polesian zone was the core of p' hardening in 10th – 12th centuries; later, nearly in 14th century, the phenomenon of softness losing covered South and Western Ukrainian territories. In literary language, consonant p' was not forced out by influence of subdialect.

Keywords: *Old Ukrainian language; written notice; consonant; hardening; subdialect.*

Староукраїнська літературно-писемна мова значною мірою формувалася на народній основі, що підтверджують численні діалектні явища в її структурі, засвідчені в писемних пам'ятках. «Мовні хитання», «помилки» писарів, дублетні, подвійні мовні форми, паралельні мовні елементи відображають фонетику тогочасних говорів. Зокрема, різні наслідки реалізації приголосних фонем привели до розвитку варіативності в системі консонантизму української мови XIV – XV ст. А. Залеський зазначив: «Консонантизм української мови відносно діахронічної осі розвитку ... виявився більш стабільним, ніж вокалізм, але в плані територіальної диференціації українського діалектного континууму ареальні консонантні відмінності посідають помітне місце» [Залеський 1977, с. 69]. Це насамперед мовні хитання, спричинені відбиттям на письмі палатальності / велярності приголосних, щодо ареалогічних характеристик яких картина членування українського мовного простору досить строката [Мойсієнко 2006, с. 219].

Говіркові риси української мови у писемних пам'ятках періоду пізнього середньовіччя були предметом вивчення Д. Гринчишина, В. Мойсієнка, В. Німчука, Г. Півторака, Ю. Шевельова та ін. Особливу увагу привертають живомовні ознаки давніх текстів, закорінені ще в праслов'янську добу і збережені до сьогодні.

Мета нашого дослідження – на основі текстів писемних пам'яток XIV – XV ст. з'ясувати особливості відображення твердості/м'якості *p*, обґрунтувати причини такої варіативності, визначити специфіку цього явища в українських діалектах, українській літературній мові.

Джерельна база наукової розвідки – рукописні й друковані пам'ятки офіційно-ділового стилю староукраїнської мови XIV – XV ст. та релігійного стилю церковнослов'янської мови української редакції, що репрезентують північний і південно-західний ареали українського мовного простору. Із загалу давніх текстів XIV – XV ст. живе мовлення найповніше представлено в ділових документах, записи в яких здебільшого точно локалізовані, датовані. Пам'ятки релігійного стилю не завжди показові щодо живомовних рис і просторового вияву лінгвальних явищ, оскільки їх міг списувати чернець (писар) із протографа, що вже зазнав певних діалектних впливів з будь-яких теренів Русі (Славії), окрім того, під дією власної мовної практики переписувач вносив риси своєї говірки, тож з'являлись «іншодіалектні» нашарування [Дзензелівський 1966, с. 21; Мойсієнко 2016, с. 14]. Тому насамперед простежуємо мовні явища в текстах офіційно-ділового стилю староукраїнської мови, а також долучаємо факти з церковно-релігійних писемних джерел.

Ще з раннього періоду розвитку української мови приголосний *p* відомий як м'який, так і твердий. Однак у досліджуваних текстах XIV – XV ст. засвідчено вживання стверділого *p'*. Українські грамоти XIV ст. містять паралельні написання, пов'язані з виявом *p* перед голосними *a* та *y*: *монастыра* (1322, Луцьк, Гр, с. 21) – *монастыра* (1399, Гр, с. 139); *монастырю* (1301, Львів, Гр, с. 9) – *монастыру* (1398, Київщина, Гр, с. 134); пор. ще: *Володимирю*

(1366, Луцьк, Гр, с. 38); *хотара* (1392, Сучава, Гр, с. 109); *цмынтара* (1389, Луцьк, Гр, с. 102), а також позасистемне: *непорушно* (1347, Гр, с. 25) – *непорюшно* (1399, Троки, Гр, с. 142), де гіперкоректне написання свідчить, що *р* був твердим. На думку дослідників, цей приголосний найраніше зазнав депалаталізації перед голосними *а* та *у* [Жовтобрюх, Волох, Самійленко, Слинько 1980, с. 102].

У текстах українських грамот XV ст. виявлено варіативні написання, навіть в одній справі на одному аркуші: *монастиру* – *монастирю* (1422, Нямц, УГ, с. 76); *цара* – *царя* (1484, УГ, с. 137–138); більшість виявів – у молдавських грамотах *Козарєвци* (1431, Сучава, ССУМ, I, с. 485) – *Козаровци* (1436, Васлуй, ССУМ, I, с. 485); *домь Лазоровь* (1487, Сучава, ССУМ, I, с. 537) – *брата Лазорева* (1432, Сучава, ССУМ, I, с. 537); *монастирѣ* (1487, Сучава, DRH, A III, с. 30) – *монастирю* (1415, Сучава, DRH, A I, с. 57); *хотара* (1490, Сучава, DRH, A III, с. 112) – *хотара* (1424–1425, Сучава, DRH, A I, с. 84); по *хотарю* (1463, Сучава, УГ, с. 117) – по *хотарѣ* (1487, Сучава, DRH, A III, с. 26); у документах із різних земель: *двораномь* (1487, Краків, УГ, с. 43) – *дворани(н)* (1499, Вільно, УГ, с. 63); *писарю* (1452, Сучава, ССУМ, II, с. 147) – *писару* (1489, Краків, ССУМ, II, с. 147); *наши(х) радца* (1434, Дорогунь, УГ, с. 90) – *ра(д)ци* ливовські (1460, Сучава, УГ, с. 114); пор. ще: *говорачи* (1484, УГ, с. 138); *земли ... до великого мора* (1440, Торговище, УГ, с. 136); а також – поодинокі приклади в текстах північного походження: за *вепра* (1499, Вільно, ССУМ, I, с. 164); *генвара* (1444, Луцьк, ССУМ, I, с. 241); *ногавра* (1452, Луцьк, УГ, с. 38). Ареал депалаталізації *р'* охоплює Буковину, Галичину, які й на сучасному етапі характеризуються хитаннями в континуації *р'* перед відповідниками **а*, **ѣ* [АУМ 2, к. 115, к. 116].

З огляду на специфіку релігійного письма того часу можна констатувати перевагу традиційного правопису в богослужбових текстах. Однак трапляються винятки, спричинені, вочевидь, говірковим впливом: *ієзеро гороуцѣ* (Лавр Є, с. 111); *кесарѣ* (ЄВ, с. 87 б, с. 119 б, с. 11), *Лазару* (КП, с. 67), *Лазара* (ЄВ, с. 48 а, с. 11), *мора* (ЄВ, с. 30 б, с. 11), *назаранине* (ЄВ, с. 42 б, с. 11), *прамо* (Лавр Є, с. 117); *рибара* (ЄВ, с. 23 а, с. 12), *ѣроу* (ЄВ, с. 33 б, с. 11) і под., але: *боура* (КП, с. 67 зв.), *вечерю* (БА, с. 6 зв.), *вечера* (ЄВ, с. 55 а, с. 8), *горю* (дієсл.) (ПЄ, с. 96), *градьш* (ЛП, с. 28 зв.), *драхла* (ЛЄ, с. 2 зв.), *зара* (!) и слнце (КП, с. 101 зв.), *мора* (КП, с. 97), *напраже* (ЛП, с. 7), *напраже* (КП, с. 9), *олтарю* (КП, с. 59), *польмора* (ЛЄ, с. 11), *радника* (БА, с. 10), *расны* (КП, с. 62 зв.), *Сухарь* (ПЄ, с. 27), *творю* (БА, с. 33 зв.), *творю* (ПЄ, с. 26), *творацимь* (КП, с. 40 зв.). Вочевидь, гіперичними є *трапезоу* (ЛП, с. 28 зв.), *трапеза* (КП, с. 92 зв.) тощо.

Абсолютна більшість таких виявів зафіксована в Євангелії Верковича, про територіальну належність якого науковці не дійшли єдиної думки і визначили галицько-волинське походження тексту [Воскресенский 1894, с. 30; Кульбакин 1901, с. 2–20; Запаско 1995, с. 256–257; Любашенко 2011, с. 88]. Незаперечні докази ствердіння *р'* знаходить Ю. Осінчук у мові Добрилового Євангелія 1164 року: *вару*, *вратару*, *кесару*, *мору*, *разору*, *сътвороу*, *твороу*, *оузъру*, *оузру* і под. [Осінчук 2012, с. 26]. Аналіз тексту давав підстави деяким дослідникам зараховувати цю пам'ятку до північного регіону. І хоч численні випадки депалаталізації *р'* охоплюють сьогодні Галичину, Буковину, які на сучасному етапі характеризуються хитаннями у відображенні *р'* перед відповідниками *а*, *ѣ* [Півторак 1988, с. 156], варто врахувати, що до XVI ст. носії більшості південно-західних українських говірок ствердіння *р'*,

найімовірніше, ще не знали [Шевельов 2002, с. 811–812; Мойсієнко 2006, с. 233].

Ознаки втрати м'якості *p'* зафіксовано в Четві 1489 року: *врадити, затраслосє, назаранина, ратуйте*, проте переважають написання м'якого *p'*, зумовлені церковнослов'янською книжною традицією: *боурю, вечерати, говорю, морю* і под. [Гринчишин 1995, с. 261–262]; в Апостоли з Кременеччини: *сотворѣ, гра(д)уцих* [Карпинский 1888, с. 70]; у Повчаннях Єфрема Сирина: *обращеть, обрацещи, сращеть* [Срезневский 1867, с. 49]; у Кам'яно-Струмилівському Євангелії: ко *морю* (КСЄ, с. 72) – ко *морѣ* (КСЄ, с. 70), *сътворю* (КСЄ, с. 86 зв.) – *сътворѣ* (КСЄ, с. 191); у списках «Ізмарагду»: *борж(т)* (Ізм. № 488, с. 21), по *морж* (Ізм. № 488, с. 41), *обрацещи* (Ізм. № 488, с. 30 зв.), *сотворѣ* (Ізм. № 489, с. 56); у Тріоді Цвітній: цѣлованіє *горко* (Тр, с. 36 зв.), *Лазара* (Тр, с. 36) тощо.

Приклади відхилення від узвичаєного правопису знаходять уже в рукописах XI – XII ст. Утрата м'якості *p'*, за висновками Ю. Шевельова, розпочалася ще в доісторичний період [Шевельов 2002, с. 250], щоправда, як стверджує Л. Булаховський, «випадкам, засвідченим найдавнішими пам'ятками (Слова Григорія Богослова XI ст., Виголексинський збірник XII – XIII ст. і т. ін.), як дуже рідким, не можна цілком довіряти, бо вони можуть бути й випадковими помилками письма» [Булаховський 1977, с. 267]. Натомість не викликають сумнівів спостереження А. Кримського, що вже в Ізборнику Святослава 1073 року допускаються написання: *Аврамля – Аврамля, твора – твора, трапеза – трапеза, цароу – царю*, в Євангелії Євсевія 1283 року: *градьца – градьца* [Крымский 1907, с. 86–87].

Спочатку процес ствердіння *p'* охопив не всі говори, що лягли в основу української мови, а лише частину – північноукраїнські. Зокрема, про це пише В. Мойсієнко: «... велярна вимова *p* від постання є північнополіською (південнобілорусською) ознакою, що відображена в найдавніших писемних пам'ятках» [Мойсієнко 2016, с. 44]. Вочевидь, пізніше вона поширилася на сусідні землі. Уже в XV – XVI ст. депалаталізація відбулася в багатьох південно-західних говорах української мови [Шевельов 2002, с. 809].

Ю. Шевельов пропонує вважати найпершими виявами депалаталізації *p'* на Волині паралельне написання *Браслав – Бряслав* у грамотах XV ст. [Шевельов 2002, с. 810], проте маємо приклади більш раннього розвитку цього явища: *монастыра* 1322, *до цмынтара* 1389 у текстах із Луцька, хоча варто зважати й на польську лексику *cmentarz*.

Кількість виявів ствердіння *p'* у богослужбових пам'ятках XV ст. незначна, проте функціонування таких форм розширюється в релігійних текстах XVI ст., до прикладу, у Крехівському Апостолі: *бура, вечерати, вечеру, горачих, диравый, звѣрата, мора, назаранина, з олтара, отвораючи, переговорюючи, писара, порадок, сварачися, трасено, узру, цару, цисара* і под. [Огієнко 1930, с. 278], у Житомирському Євангелії 1571 р.: *боура, говору, крычал, мору, ноябра, олтару* [Огієнко 1922, с. 26].

Чимало прикладів втрати м'якості в текстах офіційно-ділового письменства XVI – XVII ст., зокрема в Луцькій замковій книзі 1560 – 1561 рр.: *бондара, на врадника, гсѣру, октебра, писара, чоботара* та ін. [Мойсієнко 2013, с. 78–79]; у книзі Київського підкоморського суду 1584–1644 рр.: *манастыра, писара, пра* (тобто *пря* «суперечка». – І. Ц.), *ураду* та ін. [Німчук, Яковенко 1991, с. 38]; у документах Житомирського гродського уряду

1590, 1635 pp.: *завираючи, ноябра, подрапаных, ратоват, стрыляли, чотирох* та ін. [Мойсієнко 2004, с. 12–13].

У сучасних поліських і подільських говірках немає фонем *p'*, оскільки відбулося злиття фонем *p'* з *p*, тож у них значно посилилася частотність уживання фонем *p*, що заступила першу в усіх випадках її вживання [Бевзенко 1980, с. 61, 77]. Ареал говорів зі стверділим *p'* на південному заході окреслюється такими межами: Кам'янка-Бузька – Тернопіль – Кам'янець-Подільський – Могилів-Подільський [Бевзенко 1980, с. 77]. Північно-східна межа: Перемишль – Старий Самбір – південніше від Борислава – південніше від Сколого – Городенка – Білівці (на схід від Заліщиків), на сході – Фастів, Звенигородка, Первомайськ [Шевельов 2002, с. 810–811]. На півночі чітку межу не визначено через більш раннє протікання цього процесу. Збереження м'якого *p'* є характерною рисою карпатських, а особливо – південно-карпатських говорів [Панькевич 1938, с. 143].

Отже, в писемних пам'ятках спостерігаємо наслідки порушення тогочасної правописної традиції, зумовленого впливом місцевої вимови. Осередок ствердіння *p'* у X–XII ст. – киево-поліська зона; пізніше, приблизно у XV ст., явище втрати м'якості охопило південно-західні українські терени. У літературній мові приголосний *p'* не було витіснено говірковим впливом.

ЛІТЕРАТУРА

Атлас української мови (1984–2001). В 3 т. Київ. Т. 1: Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі; т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі; т. 3, ч. 1: Слобожанщина, Донеччина і суміжні землі; ч. 2: Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі; ч. 3: Комплексні карти; ч. 4: Некартографовані матеріали.

Бевзенко, С. П. (1980). *Українська діалектологія*. Київ, 246 с.

Булаховський, Л. А. (1977). *Вибрані праці*. В 5 т. Київ, т. 2, 631 с.

Воскресенский, Г. А. (1894). *Древнеславянское Евангелие. Евангелие от Марка по основным спискам четырех редакций рукописного славянского евангельского текста с разночтениями из ста восьми рукописей Евангелия XI–XVI вв.* Москва, 403 с.

Гринчишин, Д. (1995). Четья 1489 року – видатна конфесійна пам'ятка української мови. [У:] *Записки НТШ*. Т. ССХХІХ. Праці філологічної секції. М. Ільницький, О. Купчинський (ред.). Львів, с. 251–276.

Дзензелівський, Й. О. (1966). *Конспект лекцій з курсу української діалектології*. (Вступні розділи). Ужгород, 99 с.

Жовтобрюх, М. А., Волох, О. Т., Самійленко, С. П. і Слинко, І. І. (1980). *Історична граматики української мови*. Київ, 319 с.

Залеський, А. М. (1977). Діалектна основа фонологічної системи сучасної української літературної мови. [В:] *Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами*. Київ, с. 50–95.

Запаско, Я. П. (1995). *Українська рукописна книга*. Львів, 478 с.

Карпинский, М. (1888). Южнорусский Апостол XV века. [В:] *Русский филологический вестник*. Варшава, т. 19, с. 68–73.

Крымский, А. (1907). *Украинская грамматика. Научно-практический курс сознательного изучения центральноукраинской речи, освещенный указаниями на важнейшие моменты из истории развития малорусского языка, начиная с XI века*. Москва, т. I, вып. 1, 545 с.

Кульбакин, С. М. (1901). Отчет о занятиях в книгохранилищах Москвы и Петербурга. [В:] *Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук*. Санкт-Петербург, т. 59, № 3, 54 с.

- Любащенко, В. (2011). Церковні рукописи Галицько-Волинської Русі XII – XIV ст.: спроба узагальнення. [У:] *Княжа доба: історія і культура*, № 5, с. 73–115.
- Мойсієнко, В. М. (2004). Акти Житомирського уряду кінця XVI – початку XVII ст. – важливе джерело вивчення тогочасної української літературно-писемної мови. [В:] *Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р.* В. М. Мойсієнко (підгот. до вид.); В. В. Німчук (відп. ред.). Житомир, с. 5–41.
- Мойсієнко, В. (2016). *Історична діалектологія української мови. Північне (поліське) наріччя*. Київ, 284 с.
- Мойсієнко, В. М. (2013). Луцька замкова книга 1560 – 1561 рр. як відображення офіційної «руської» мови ВКЛ середини XVI ст. у її північноукраїнському варіанті. [У:] *Луцька замкова книга 1560 – 1561 рр.* В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук (підг. до вид.). Луцьк, с. 64–148.
- Мойсієнко, В. М. (2006). *Північне наріччя української мови в XVI – XVII ст. Фонетика*. Дис. ... д-ра філол. наук. 10.02.01 «Українська мова». Житомир, 563 с.
- Німчук, В. В. і Яковенко, Н. М. (1991). Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст. *Книга Київського підкоморського суду*. В. В. Німчук (відп. ред.). Київ, 344 с.
- Огієнко, І. (1922). *Українська Житомирська Євангелія 1571 року*. Тарнів, 72 с.
- Огієнко, І. (1930). *Українська літературна мова XVI століття і Крехівський «Апостол» 1560 року*. Варшава, т. 1–2.
- Осінчук, Ю. (2012). Живомовні риси в Добриловому Євангелії 1164 року. [У:] *Добрилове Євангеліє 1164 року*. В. В. Німчук (відп. ред.), Ю. О. Осінчук (упоряд.). Львів, с. 11–34.
- Панькевич, І. А. (1938). *Українські говори Підкарпатської Русі та суміжних областей*. Прага, 549 с.
- Півторак, Г. П. (1988). *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*. Київ, 277 с.
- Срезневский, И. И. (1867). Книга поучений Ефрема Сирина до 1288 г. [В:] *Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках*. Санкт-Петербург, т. 1, с. 37–50.
- Шевельов, Ю. (2002). *Історична фонологія української мови*. Харків, 1054 с. + 4 мапи.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

- БА – Von Dr. Peter Kopko. (1912). *Apostolus Bybliensis saec. XIV*. [In:] *Denkschrift der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaft. Philosophisch-Historische Klasse*. Wien, Bd. 55, No 1, S. 32–103.
- Гр – *Грамоти XIV ст.* (1974). М. М. Пещак (упорядн.). Київ, 255 с.
- ЄВ – Кульбакин, С. М. (1901). *Евангелие Верковича XIII – XIV в. Отчет о занятиях в книгохранилищах Москвы и Петербурга*. [В:] *Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук*, т. 59, № 3, с. 2–20.
- КП – *Киевская Псалтирь 1397 года из Государственной Публичной библиотеки имени М. Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде* [ОЛДП F 6] (1978). Москва, 458 с.
- Лавр Є – Свенцицкий, И. С. (1913). *Лаврашевское Евангелие начала XIV века (Палеографически-грамматическое описание)*. [В:] *Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук*. Санкт-Петербург, т. XVIII, кн. 1, с. 206–229.
- ЛЄ – *Луцьке Євангеліє XIV століття*. (2011). Київ, 262 с.
- ЛП – *Луцький Псалтир 1384 року*. (2013). Київ, 512 с.
- ПС – Kałużniacki Aem. (1888). *Evangeliarium Putnanum*. [In:] *Monumenta linguae palaeoslovenicae*. Wien ; Teschen, t. 1, s. 1–270.
- ССУМ – *Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.* (1977–1978). У 2 т. Л. Л. Гумецька та ін. (редкол.). Київ.

УГ – *Українські грамоти XV ст.* (1965). В. М. Русанівський (підгот. до вид.).
Київ, 162 с.
DRH – *Documenta Romaniae Historica* (1975–1980). А. Moldova. București, v. I–III.

Подано до редакції 19.04.2019 року
Прийнято до друку 15.05.2019 року